e-ISSN 3092-7498
ISC | MSRT | ICI

Journal of Greater Khorasan Handicrafts

www.hgj.imamreza.ac.ir

Received: 05 July 2026 - Revised: 11 Aug 2026 - Published: 21 Sep 2026

Vol. 4, No. 14, Summer 2026

Research article

Elucidating the System of Calligrapher Education and Formation in Sultan Ali Mashhadi's Serat al-Sotur

Mahnaz Ehteshami * (a), **Hadis Sazegar** (b)

a) Assistant Professor, Department of Handicrafts, Faculty of Art, Alzahra University,Tehran, Iran. (M.Ehteshami@alzahra.ac.ir)
b) M.A. Student in Handicrafts, Department of Handicrafts, Faculty of Art, Alzahra University, Tehran, Iran. (H.Sazegar@student.alzahra.ac.ir)

Keywords
Serat al-Sotur, Sultan Ali Mashhadi, Calligraphy, Educational System, Calligrapher Formation, Excellence in Calligraphy.

Citation
Ehteshami, M ., Sazegar,H (2026). Elucidating the System of Calligrapher Education and Formation in Sultan Ali Mashhadi's Serat al-Sotur. *Journal of GreaterKhorasanHandicrafts*, 4(14), 22-33.

* **Corresponding Authors**

Abstract

The didactic poem Serat al-Sotur is an important Safavid-period text on calligraphy education. In addition to technical instruction, it presents intellectual, ethical, and pedagogical principles related to the education and formation of the calligrapher within the Iranian-Islamic tradition. Despite its significance, its underlying educational system has rarely been examined independently. Accordingly, this study aims to elucidate the system of calligraphic education in Serat al-Sotur, identify its constituent dimensions and components, and examine their relationships. This qualitative study employs a descriptive-analytical method. The findings indicate that the educational system of Serat al-Sotur extends beyond calligraphic rules and skills and articulates a comprehensive process for the formation of the calligrapher. Four interrelated dimensions can be identified: belief and ontology, ethics, spiritual discipline, and technical training. These dimensions are coherently and hierarchically interconnected and ultimately lead to excellence in calligraphy as the goal of the educational system. Within this structure, the belief-ontological dimension provides the foundation and orientation of the process; the ethical and spiritual dimensions contribute to the cultivation of the calligrapher's character and inner preparedness; and the technical dimension enables this formative process to find concrete expression in calligraphic practice. Furthermore, the author's account of his lived experience provides a practical example of the path toward becoming a calligrapher. The findings demonstrate that the educational logic of Serat al-Sotur is grounded in the interrelationship between meaning and belief, self-cultivation, ethical character, and artistic skill, thereby offering a coherent model of becoming a calligrapher.

DOI: https://doi.org/10.22034/hgj.2026.600854.1079

OPEN ACCESS

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

Introduction

The verse treatise Serat al-Sotur by Sultan-Ali Mashhadi is a significant instructional text in the Iranian calligraphic tradition and among the earliest known independent treatises on teaching the Nastaʿliq script. Beyond explaining calligraphic rules and techniques, it presents doctrinal, ethical, professional, and spiritual teachings, reflecting a comprehensive approach to the cultivation of calligraphers. In the Iranian-Islamic tradition, art and craftsmanship were associated not merely with practical skills but also with knowledge, moral virtues, and human perfection; consequently, artistic education entailed the cultivation of character and inner preparedness alongside technical instruction. Although previous studies have examined various spiritual, technical, and historical aspects of Serat al-Sotur, its underlying educational and formative system and the relationships among its components have received comparatively little independent attention. Accordingly, this study aims to identify and explain the dimensions and components of this system and examine their interrelationships, focusing on their respective roles in the process of becoming a calligrapher and attaining its ultimate objective: Excellence in Calligraphy (husn-e khatt).

Materials and Methods

This qualitative study adopts a historical approach and employs a descriptive-analytical method. The research data were collected through the examination of the text of Serat al-Sotur and sources related to the tradition of education and the cultivation of art in Islamic contexts. In the analytical process, textual content analysis was used to identify and classify themes and teachings concerning technical instruction, doctrinal foundations, ethical characteristics, and recommendations relating to the calligrapher's spiritual discipline. Subsequently, by examining the functions of these themes and the relationships among them, the principal dimensions of the educational system were identified, and the nature of their interrelationships and respective roles within the overall structure of calligraphic formation was explained. In addition, Sultan-Ali Mashhadi's account of his personal experience in learning calligraphy was analyzed to examine how the treatise's formative teachings are reflected in practice.

Discussion and Findings

The findings indicate that the educational system presented in Serat al-Sotur is not confined to teaching the rules and skills of calligraphy; rather, it offers a multidimensional model for the cultivation of calligraphers, comprising four identifiable dimensions: the belief-based and ontological, ethical, spiritual-disciplinary, and technical dimensions. These dimensions are coherently interconnected, each fulfilling a distinct yet complementary function in achieving the ultimate objective of the educational system. The belief-based and ontological dimension establishes the conceptual and doctrinal foundations of calligraphy by explaining the origin and status of the pen and the act of writing in relation to divine creation, the praise and glorification of God, devotion to the Prophet Muhammad and Imam Ali, and the attribution of calligraphy to these figures. This dimension provides a framework for understanding the nature and value of calligraphic art and determines the overall direction of the formative process. The ethical dimension emphasizes the refinement of the calligrapher's character and the regulation of their personal, social, and professional conduct. Avoiding harm to others, lying, backbiting, slander, envy, deceit, and trickery, together with observing the etiquette of apprenticeship, attending to the calligraphic styles of masters, and adhering to their methods of instruction, constitute the principal components of this dimension. The spiritual-disciplinary dimension, in turn, concerns the purification of the self and the calligrapher's inner preparation. Its

Journal Of Greater Khorasan HandiCraft
Vol. 4, No. 14 , Summer 2026

components include contentment, obedience, purity, purity of heart, endurance in the face of hardship, sustained practice, striving against the self, restraining greed and carnal desires, and seclusion. Within this dimension, a meaningful relationship is established between the calligrapher's inner condition and the quality of their script, as the author associates the purity of writing with the purity of the heart. The technical dimension encompasses knowledge of writing instruments and materials, familiarity with the rules and principles of script, direct and in-person instruction by a master, repeated practice and sustained exercise, and knowledge of the historical background of calligraphy and its masters. In both its theoretical and practical aspects, this dimension provides the knowledge and skills required for writing and creates the conditions for the practical realization of formative teachings in artistic practice. Analysis of the relationships among these four dimensions shows that the belief-based and ontological dimension provides the conceptual foundation of the educational system; the ethical and spiritual-disciplinary dimensions, respectively, contribute to the consolidation of the calligrapher's character and inner preparedness; and the technical dimension enables this integrated framework to be realized in the tangible and practical form of script. In this regard, Excellence in Calligraphy constitutes the shared ultimate objective and the unifying principle of these dimensions. In Sirat al-Sutur, this concept extends beyond visual beauty, the proportionality of letters, and manual skill; it is also associated with sound principles, purity, goodness, and the calligrapher's inner qualities. Furthermore, the author's account of his lived experience including sustained practice, fasting, visits to the shrine of Imam Reza, and service to his mother provides a practical example of the integration of technical, ethical, and spiritual-disciplinary teachings. As a complementary aspect of the treatise, this account makes it possible to observe the concrete realization of these teachings.

Conclusions

The findings demonstrate that Serat al-Sotur should be understood not merely as a guide to teaching calligraphy, but as a text concerned with the comprehensive process of "becoming a calligrapher." Within this system, artistic skill is inseparable from the calligrapher's beliefs, self-cultivation, and ethical character, while the attainment of Excellence in Calligraphy results from the interaction and integration of these dimensions. Sultan-Ali Mashhadi's lived experience also offers a tangible model of the path toward calligraphic formation by illustrating some of these teachings in practice. Thus, the educational logic of Serat al-Sotur rests on the integration of meaning and belief, inner purification, moral virtues, and technical skill. By bringing to light the formative dimensions of classical calligraphic texts, this model also demonstrates the capacity of the Iranian-Islamic tradition to offer a comprehensive approach to art education and to establish a connection between instruction, personal formation, and human perfection.

شاپا الکترونیکی
۳۰۹۲-۷۴۹۸
ISC | MSRT | ICI

هنرهای صناعی خراسان بزرگ

دوره٤، شماره ١٤، تابستان ١٤٠٥

مقاله پژوهشی

تبیین نظام آموزش و تربیت خوشنویس در صراط‌السطور سلطانعلی مشهدی

مهناز احتشام*(الف)، حدیث سازگار (ب)

الف) استادیار گروه صنایع دستی، دانشکدهٔ هنر ، دانشگاه الزهرا، تهران، ایران. (M.Ehteshami@alzahra.ac.ir)

ب) دانشجوی کارشناسی ارشد گروه صنایع دستی، دانشکدهٔ هنر ، دانشگاه الزهرا، تهران، ایران. (H.Sazegar@student.alzahra.ac.ir)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۴/۱۴
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۵/۲۰
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۶/۳۰
شماره صفحات: ۳۳-۲۲

واژگان کلیدی:
صراط‌السطور، سلطانعلی مشهدی، خوشنویسی، نظام آموزشی، تربیت خوشنویس، حسن خط.

استناد به مقاله:
احتشام، م؛ سازگار، ح.(١٤٠٥). تبیین نظام آموزش و تربیت خوشنویس در صراط‌السطور سلطانعلی مشهدی. *هنرهای صناعی خراسان بزرگ*، ٤(١٤)، ٣٣-٢٢.

***نویسنده مسئول مکاتبات**

چکیده

رساله منظوم صراط‌السطور از متون مهم آموزش خوشنویسی در دوره صفوی است که علاوه بر آموزش مهارت‌های فنی، مجموعه‌ای از مبانی فکری، اخلاق و تربیتی مرتبط با تعلیم و تربیت خوشنویس‌را در سنت ایرانی . اسلامی ارائه می‌دهد. با وجود اهمیت این اثر، ساختار نظام آموزشی نهفته در آن کمتر به‌صورت مستقل بررسی شده است. لذا پژوهش حاضر با هدف تبیین نظام آموزش خوشنویسی در صراط‌السطور و شناسایی ساحت‌ها و مولفه‌های سازنده آن و چگونگی ارتباط میان آنها انجام شده است. پژوهش از نوع کیفی و با روش توصیفی- تحلیلی صورت گرفته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که نظام آموزشی صراط‌السطور از آموزش قواعد و مهارت‌های خوشنویسی فراتر رفته و فرایندی جامع برای تربیت خوشنویس را صورت‌بندی می‌کند. در این فرایند چهار ساحت باوری و هستی‌شناختی، اخلاق، سلوکی و فنی قابل شناسایی است که در ارتباطی منسجم و مرتبه‌ای با یکدیگر قرار می‌گیرند و در نهایت به تحقق «حسن خط» به عنوان غایت این نظام می‌انجامند. در این ساختار، ساحت باوری و هستی‌شناختی مبنا و جهت فرایند را فراهم می‌آورد، ساحت‌های اخلاق و سلوکی به قوام منش و آمادگی درونی کاتب می‌پردازند و ساحت فنی‌زمینه عینیت یافتن این فرایند در عمل خوشنویسی‌را فراهم می‌کند. همچنین روایت تجربه‌زیسته مولف، نمونه‌ای عملی از مسیر خوشنویس شدن‌را در کنار ساحت‌ها عرضه می‌کند. برآیند پژوهش نشان می‌دهد که منطق آموزشی صراط‌السطور بر پیوند میان معنا و باور، خودسازی، منش اخلاق و مهارت هنری استوار است و از این طریق الگویی منسجم از فرایند خوشنویس شدن‌را ارائه می‌دهد.

DOI: https://doi.org/10.22034/hgj.2026.600854.1079

OPEN ACCESS
©Authors retain the copyright and full publishing rights.

مقدمه

صراط‌السطور از شناخته شده‌ترین متون منظوم در سنت خوشنویسی ایران است که علاوه بر جایگاه تاریخی آن در میان رساله‌های خوشنویسی، از حیث ساختار و تنوع محتوایی نیز اهمیت دارد. سلطان‌علی مشهدی در این اثر مجموعه‌ای از مباحث مرتبط با خوشنویسی را در قالب منظومه‌ای واحد گرد آورده است. مباحثی که ازجایگاه قلم و خط و پیشینه آن تا معرفی ابزار و مواد کتابت، قواعد و شیوه‌های مشق، آداب تعلیم و تعلم، ویژگیهای اخلاقی کاتب و توصیه های ناظر بر سلوک او را در بر می‌گیرد.

ازاین‌رو صراط‌السطور علاوه بر آموزش قواعد و فنون خوشنویسی، به ابعاد گسترده‌تری از تربیت خوشنویس توجه دارد و تنوع و نحوه ارتباط مضامین آن، امکان مطالعه این اثر را به‌مثابه متنی درباره فرایند تعلیم و تربیت خوشنویس فراهم می‌سازد.

یکی از وجوه قابل‌تامل این اثر چگونگی صورت‌بندی آموزش خوشنویسی است. آموزش در صراط‌السطور به انتقال مهارت‌های فنی و قواعد نوشتن محدود نمی‌شود. در کنار شناخت ابزار، قواعد خط، مشق و تعلیم استاد، مجموعه‌ای از آداب و فضایل اخلاقی و نیز توصیه‌های مرتبط با تهذیب و سلوک کاتب نیز مطرح می‌شود. همچنین مباحثی درباره منشا و منزلت خط و قلم و نسبت آنها با باورهای دینی در متن حضور دارد که بررسی جایگاه آنها در ساختار آموزشی اثر را ضروری می سازد. اهمیت صراط السطور در سنت آموزش خوشنویسی سبب شده است که این اثر در پژوهش‌های مختلف مورد توجه قرار بگیرد. با این حال مسئله‌ای که نیازمند بررسی مستقل است صرف حضور این مضامین نیست، بلکه چگونگی ارتباط آنها با یکدیگر و نقشی است که این ارتباط در صورت‌بندی فرایند پرورش خوشنویس ایفا می‌کند.

بر این‌اساس مسئله اصلی پژوهش حاضر، تبیین نظام آموزش خوشنویسی در صراط‌السطور و چگونگی ارتباط میان ساحت‌ها و مولفه-های سازنده آن است. پژوهش با تمرکز اولیه بر آموزش فنی، تربیت اخلاق و سلوک کاتب، می‌کوشد ضمن شناسایی و دسته‌بندی مولفه-های این ساحت‌ها، مبانی شکل دهنده آنها و نحوه ارتباطشان را در ساختار آموزشی اثر تحلیل کند. بر همین مبنا پرسش اصلی آن است که نظام آموزش خوشنویسی در صراط‌السطور از چه ساحت‌ها و مولفه‌هایی تشکیل شده و این ساحت‌ها چگونه در فرایند تربیت خوشنویس و تحقق حسن خط با یکدیگر پیوند می‌یابند؟

بررسی این مسئله علاوه بر روشن ساختن ساختار و منطق درونی صراط السطور می‌تواند به شناخت دقیق‌تر تلقی مولف از آموزش خوشنویسی و فرایند پرورش خوشنویس بیانجامد. چنین رویکردی امکان آن را فراهم می‌آورد که جایگاه هر یک از مولفه‌های آموزشی اثر و نسبت میان مهارت فنی، منش اخلاقی، کیفیت درونی کاتب و مبانی ناظر بر معنا و منزلت خط مشخص شود و از این رهگذر، الگویی منسجم‌تر از فرایند خوشنویس شدن در این رساله به‌دست آید.

پیشینه تحقیق

پژوهش‌های مرتبط با موضوع حاضر را می‌توان در دو دسته کلی بررسی کرد: نخست، مطالعات ناظر بر نظام سنتی آموزش خوشنویسی؛ و دوم پژوهش‌هایی که به طور مستقیم به رساله صراط‌السطور سلطان‌علی مشهدی پرداخته‌اند.

در دسته نخست، پژوهش‌هایی چون «آموزش خوشنویسی، به مثابه نسخه کامل آموزش سنتی هنر» (Ravanjoo, 2015)، «آداب‌المشق‌ها به مثابه فتوت‌نامه‌های خوشنویسان(Ravanjoo, 2021) ، آراء و آداب معنوی در رسالات آموزشی خوشنویسی (رسالات فارسی سده های ۸ تا ۱۲هجری)(Iranpour, & Shirazi, 2019) و رساله دکتری با عنوان «تبیین جایگاه آداب‌نامه‌های مشق در نظام سنتی آموزش در خوشنویسی اسلامی»(ایران‌پور، ۱۳۹۸) قرار می‌گیرند. این آثار به بررسی ابعاد مختلف آموزش سنتی خوشنویسی و پیوند آن با مولفه‌های اخلاقی و عرفانی پرداخته‌اند.

دسته دوم، شامل پژوهش‌هایی است که مستقیما صراط السطور را موضوع بررسی قرار داده‌اند، از جمله: «سلطان‌علی مشهدی و رساله تعلیم خوشنویسی» (Najarian, 2012) ، «تبیین وجوه معنوی خوشنویسی با تاکید بر رساله صراط‌السطور سلطان‌علی مشهدی» (Rajabi, 2015)، «شیوه‌های ساخت مرکب‌های خوشنویسی در خراسان اوایل دوره صفوی بر اساس صراط‌السطور سلطان‌علی مشهدی و مدادالخطوط میرعلی هروی» (Najarpour Jabbari, 2018) و «تبیین بیش‌متنیت رساله صراط‌الخط سلطان‌علی مشهدی با نگاه به پیش‌متن تاثیرگذار بر آن»(Khakpour, aref, & Sharifzadeh, 2025). این مطالعات از منظرهایی چون وجوه معنوی خوشنویسی، آموزش خط، فنون ساخت مرکب و روابط بینامتنی به بررسی این رساله یا زمینه های مرتبط با آن پرداخته‌اند.

مرور پژوهش‌های یاد شده نشان می‌دهد که با وجود توجه به ابعاد مختلف آموزش سنتی خوشنویسی و بررسی برخی جنبه‌های صراط السطور، پژوهشی مستقل با تمرکز بر بازخوانی نظام آموزش و تربیت خوشنویس در این رساله و تبیین ارتباط میان آموزش فنی و تربیت اخلاقی و سلوک کاتب شناسایی نشد. پژوهش حاضر با تمرکز بر این مسئله، درصدد است ابعاد تربیتی بازتاب یافته در رساله را شناسایی و در قالب چارچوبی تحلیلی تبیین کند.

روش تحقیق

پژوهش حاضر از نوع کیفی با رویکردی تاریخی است و تجزیه و تحلیل داده ها به شیوه توصیفی . تحلیلی انجام شده است. داده‌های پژوهش از متن صراط‌السطور و منابع مرتبط گردآوری شده و سپس با تکیه بر تحلیل محتوای متن، مضامین مرتبط با موضوع پژوهش استخراج، دسته‌بندی و بررسی شده‌اند. در ادامه، با بررسی روابط میان این مضامین، کوشش شده است ساختار نظام آموزشی بازنمایی‌شده در اثر و نسبت میان اجزای آن تبیین شود.

مبانی نظری

سلطان‌علی مشهدی و جایگاه او در سنت خوشنویسی

سلطان‌علی مشهدی از برجسته‌ترین چهره‌های تاریخ خوشنویسی ایران به شمار می‌آید و زندگی و فعالیت هنری او با شکل‌گیری و تثبیت سنت آموزش خط نستعلیق پیوندی نزدیک دارد. علاقه فراوان او به خوشنویسی از همان سال‌های نخست زندگی آشکار شد و با ممارست مستمر در این هنر، به سرعت در شمار خوشنویسان نامدار عصر خود قرار گرفت. دعوت او به دربار سلطان ابوسعید گورکانی، زمینه را برای تکامل هرچه بیشتر مهارت‌های او فراهم ساخت و پس از آن نیز تا پایان حکومت سلطان حسین بایقرا، نزدیک به چهار دهه به عنوان کاتب دربار به فعالیت پرداخت. اعتبار هنری وی به اندازه‌ای بود که منابع از او با القابی همچون «کاتب‌السلطان»، «قبله‌الکتاب»، «زبده‌الکتاب» و «سلطان‌الخطاطین» یاد کرده‌اند»(Najarian, 2012, p. 99) .

نقش او در انتقال سنت آموزشی خوشنویسی نیز اهمیت ویژه‌ای دارد چنان‌که شماری از نامدارترین خوشنویسان نسل بعد نزد او پرورش یافتند (Bayani, 1985, p. 252). از این رو، تاثیر سلطان‌علی را باید هم در استمرار سنت کتابت و هم در تداوم نظام استاد و شاگردی خوشنویسی جست‌وجو کرد (رجبی، ۱۳۹۴: ۲٤). ویژگی‌های بصری آثار سلطان‌علی نیز از دیگر عواملی است که جایگاه او را در تاریخ خوشنویسی تثبیت کرده است. پژوهشگران، خط او را با ویژگی‌هایی چون خوش‌تراشی، اعتدال در ترکیب‌بندی، ضرباهنگ بصری مناسب و خوانایی بالا توصیف کرده‌اند (Blair, 2017, p. 325)؛ خصوصیاتی که سبب شد آثار او نه‌تنها در روزگار خود، بلکه در دوره‌های بعد نیز به عنوان الگوی کتابت و تمرین موردتوجه خوشنویسان قرار گیرد (Khakpour et al, 2025, p. 200). برخی صاحب‌نظران بر این باورند که اهمیت تاریخی سلطان‌علی بیش از آنکه در خود آثار کتابت او باشد، در رساله صراط‌السطور و تاثیر گسترده آن بر نسل‌های بعدی خوشنویسان نهفته است (Ghelichkhani, 1994, p. 16).

سنت تعلیم و تربیت در هنر اسلامی و ریشه‌های تاریخی آن

در بستر فرهنگ و سنت ایرانی، هنر و صناعت پدیده‌ای صرفا مهارتی نبوده و با کمالات انسانی و فضائل اخلاق تعریف شده است. لذا هنر دامنه‌ای فراتر از رویکردهای امروزی داشته و با ارزش‌هایی چون نیکی، خوبی و جوانمردی عجین بوده است(Pazouki,2009, p. 45). این رویکرد در سیر تاریخ تمدن وهنر اسلامی نیز با اندیشه‌های حکمی و تربیتی گره خورده است. با بررسی پیشینه نظام تعلیم و تربیت هنری در این دوره، نقش اخوان الصفا قابل توجه است. اندیشمندانی که تاثیرشان بر شکل‌گیری حلقه‌های فتوت و تدوین فتوت‌نامه‌ها از اهمیت بسزایی برخوردار است. چنان‌که آمده است «موضوع علم فتوت، نفس انسانی باشد از آن جهت که مباشر و مرتکب افعال جمیله و صفات حمیده گردد و تارک و رادع اعمال قبیحه و اخلاق ذمیمه شود به ارادت؛ یعنی تحلیه و تخلیه و تزکیه و تصفیه را شعار و دثار خود سازد تا رستگاری یابد و به نجات ابد برسد»(Kashefi Sabzevari, 1971, p. 8) . لذا اخوان‌الصفا در کنار سیر و سلوک علمی، به سلوک عملی نیز پایبند بودند و نظامی منظم از آموزش استاد-شاگردی را پایه‌گذاری کردند (Bolkhari Ghahi, 2011, p. 146-147). این تفکر متاثر از آموزه‌های پیشوایان معصوم (ع)، غایت صناعات را دستیابی به حق تعالی و معرفت الهی می‌شمرد و بر همین اساس هنرمند را در زمره حکیمان جای می‌داد (Bolkhari Ghahi, 2011, p. 148-149). قائل بودن به غایت معنوی برای صناعات اقتضا می‌کرد افرادی که به این عرصه وارد می‌شوند از اهلیت لازم برخوردار باشند؛ اهلیت تخصصی و اهلیت معنوی به منظور آمادگی باطنی برای دریافت چنین دانشی (Bolkhari Ghahi, 2011, p. 149). از این رو فرآیند آموزش آن نیز ساختاری مبتنی بر مراتب معنوی داشت که در تاریخ هنر و حکمت اسلامی به نظام استاد- شاگردی شهرت یافته است (Bolkhari Ghahi, 2011, p. 151). در این راستا در هر صنف و حرفه‌ای رسالاتی شکل گرفت که بازتاب‌دهنده آداب اخلاقی و حرفه‌ای آن فن بوده و تجلی‌گاه پیوند ناگسستنی میان مهارت و اخلاق معنوی به‌شمار می‌رفت. رسالات و آداب‌المشق‌های به‌جای مانده در هنر خوشنویسی نیز از این قاعده مستثنی نبوده و با ریشه داشتن در این سنت اصیل، پیوندی ساختاری و معنایی با آیین فتوت‌نامه‌ها برقرار ساخته‌اند(Ravanjoo, 2021).

رساله صراط‌السطور؛ جایگاه، ویژگی‌ها و اهمیت آن در سنت آموزش خوشنویسی

در سنت خوشنویسی اسلامی، انتقال دانش و تجربه علاوه بر آموزش شفاهی و رابطه استاد و شاگرد، از طریق تدوین رساله‌های آموزشی نیز صورت می‌گرفت(Fazel Neyshabouri,2003, p. 82-83). صراط‌السطور در این سنت مکتوب، جایگاهی ممتاز دارد. اگرچه پیش از

آن آثاری چون معرفه اصول الخط محمد راوندی، آداب الخط عبدالله صیرفی، فن خط شمس‌الدین محمد آملی، جوهریه سیمی نیشابوری در زمینه خوشنویسی تالیف شده بود، اما این آثار به نستعلیق اختصاص نداشتند. از همین‌رو صراط‌السطور را نخستین رساله مستقل شناخته شده درباره آموزش خط نستعلیق دانسته‌اند (Jabbari Kalkhoran, Shayestehfar, Safaran, & Razavifard, 2012, p. 90)؛ جایگاهی که آن را به یکی از مراجع مهم سنت آموزشی نستعلیق تبدیل کرد و زمینه تاثیرگذاری آن بر رساله‌های بعدی از جمله مدادالخطوط میرعلی هروی و آداب‌المشق باباشاه اصفهانی را فراهم ساخت.

اهمیت این رساله همچنین به قالب و شیوه بیان آن باز می‌گردد. صراط‌السطور همانند بسیاری از آداب‌نامه‌های مشق به نظم سروده شده است؛ قالبی که در سنت آموزشی جهان اسلام برای تسهیل حفظ مطالب، سرعت انتقال مفاهیم و تثبیت آموزه‌ها در ذهن به کار می‌رفت(ایران‌پور، ۱۳۹۸: ۶۹ ؛ Shafi'i Kadkani, 1989, p. 84). بر این اساس این رساله را می‌توان در امتداد سنت آداب‌نامه‌ها و رساله‌های آموزشی خوشنویسی دانست که کارکرد آنها تنها بر انتقال مهارت‌های عملی نبود، بلکه تجربه استادان، شیوه تعلیم، آداب حرفه‌ای و نگرش آنان به هنر خوشنویسی را نیز به نسل‌های بعد منتقل می‌کردند (Ravanjoo, 2015, p. 4; Vatankhah Khaneghah, & Maziar, 2021, p. 118).

مفهوم تعلیم، تربیت، آداب و سلوک در سنت اسلامی

تعلیم و تربیت از مفاهیم بنیادی در اندیشه اسلامی به شمار می‌آیند که در پیوند با رشد و کمال انسان معنا می‌یابند. با وجود پیوند نزدیک این دو مفهوم، تعلیم و تربیت از نظر کارکرد یکسان نیستند؛ تعلیم بیشتر بر انتقال دانش، معلومات و مهارت‌ها تاکید دارد، درحالی‌که تربیت دامنه‌ای گسترده‌تر دارد و شکل‌گیری منش و پرورش اخلاق و معنوی انسان را نیز شامل می‌شود. بر این اساس، تعلیم را می‌توان بخشی از فرایند تربیت دانست، فرایندی که در آن یادگیری دانش و مهارت با پرورش ابعاد دیگر وجود انسان پیوند می‌یابد(Hojjati, 1979, p. 16).

مفهوم آداب نیز در چارچوب تعلیم و تربیت در فرهنگ اسلامی مفهومی کلیدی و نیازمند بررسی است. آداب، جمع ادب، به معنای حسن و ظرافت در عمل است و در منابع مختلف از منظرهای گوناگون تقسیم‌بندی شده است. طباطبایی، با توجه به نسبت فرد با خدا و با مردم، از ادب فردی و اجتماعی سخن می‌گوید(Tabataba'i, 1995, p. 374). در حوزه آموزش هنر اسلامی نیز از تمایز میان ادب درس و ادب نفس (Mohseni, 2015, p. 106) و نیز ادب فنی و ادب معنوی سخن به میان آمده است (Iranpour, & Shirazi, 2019, p. 131). این تقسیم‌بندی‌ها اگرچه از حیث مبنا یکسان نیستند اما همگی بر این نکته دلالت دارند که آداب آموزش و عمل را نمی‌توان صرفا به چگونگی اجرای اثر محدود کرد و باید نسبت آن‌ها را با منش و پرورش درونی فرد نیز درنظر گرفت.

بطور کلی آداب اعم از فنی و معنوی مربوط به صورت بیرونی و ساحت عمل است. آداب از صفات و اخلاقیات درونی شده انسان نشات می‌گیرد(Tabataba'i, 1995, p. 367). اخلاق جمع خُلق و خُلق شکل درونی انسان است؛ غرایز و ملکات و صفات روحی و باطنی که در انسان است به عنوان اخلاق نامیده می‌شود (Mahdavi Kani, 1997, p. 13) که زمینه شکل‌گیری آداب هستند، زیرا صفات و منش درونی انسان بر چگونگی رفتار و عمل او نمود پیدا می‌کند.

با توجه به تقسیم‌بندی طباطبایی، می‌توان از منظر تحلیلی میان آداب اخلاق فردی (ناظر بر نسبت فرد با خدا) و آداب اخلاق اجتماعی (ناظر به رابطه او با دیگران) تمایز گذاشت. این بدان معنا نیست که همه منابع چنین تقسیم‌بندی واحدی را پذیرفته‌اند، بلکه تلاشی برای روشن کردن وجوه مختلف آداب در چارچوب بحث حاضر است.

در این راستا مفهوم عرفانی سلوک، جهت تبیین بعد درونی و معنوی ناظر به رابطه فرد با خدا حائز اهمیت است. در ادبیات عرفانی، سلوک به حرکت نفس از مرتبه نقص به سوی کمال اشاره دارد(Tusi, 1994, p. 5) و فرایندی را دربرمی‌گیرد که در آن، مهار خواهش‌های نفسانی، دوری از رذایل اخلاق و تصفیه باطن، زمینه تعالی معنوی فرد را فراهم می‌آورد (Nasr, 2000a, p. 42; Nasr, 2000b, p. 365). بنابراین، هرچند این مفاهیم با هم ارتباط دارند اما یکسان نیستند. اخلاق بیشتر ناظر بر سیر و حرکت نفس در جهت فضایل و ملکات اخلاقی است؛ آداب به چگونگی نمود یافتن این ملکات و صفات روحی مربوط است و سلوک بر سیر و حرکت نفس با غایت وصول به حق تأکید دارد (Maleki, ebne Ali, & kalhor, 2018, p. 61) که به نوعی به جهت‌گیری معنوی انسان دلالت دارد.

لذا در این پژوهش، تفکیک ساحت اخلاق از ساحت سلوکی به معنای جدایی مطلق این دو حوزه نیست؛ زیرا هر دو با پرورش و تحول نفس انسان ارتباط دارند. با این‌حال، با توجه به تفاوت جهت‌گیری غالب آن‌ها، می‌توان ساحت اخلاق را ناظر بر اصلاح منش و رفتار و تقویت فضایل اخلاقی، و ساحت سلوکی را ناظر بر تهذیب نفس و حرکت معنوی در جهت وصول به حق دانست. بر این اساس، آموزه‌های صراط‌السطور در این دو ساحت، بر مبنای کارکرد غالب آن‌ها در متن بررسی می‌شوند؛ تمایزی تحلیلی که امکان بررسی دقیق‌تر وجوه اخلاقی و معنوی تربیت خوشنویس را فراهم می‌کند.

بحث و یافته‌ها

با توجه به مبانی نظری پژوهش و تبیین جایگاه ابعاد فنی و معنوی در سنت تعلیم و تربیت هنر اسلامی، در این بخش یافته‌های حاصل از بررسی و تحلیل محتوای رساله صراط‌السطور در راستای استخراج نظام تربیتی آن ارائه می‌شود. بدین‌منظور آموزه‌های سلطان‌علی مشهدی درباره آموزش و تربیت خوشنویس شناسایی و بر اساس ابعاد مختلف آن دسته‌بندی شده‌اند.

محوریت «حُسن خط» در رساله صراط السطور

«حُسن خط» مفهومی محوری در صراط‌السطور است که هم در تبیین جایگاه خوشنویسی و هم در بیان غایت آموزش آن بازتاب دارد. سلطان‌علی در جایی که خط را به حضرت علی(ع) منتسب می‌کند، ویژگی حسن محوری را برای آن خط برمی شمارد:

سند علم خط به حسن عمل پس بود مرتضی علی ز اول (Mashhadi, 2020, p. 4)

در ادامه، با توصیفاتی، بر حسن و کمال منحصربفرد آن خط تاکید می‌کند:

آنچنان خط کجاست حد بشر؟ قلمی دیگر است و دست دگر

قلم پاک آن رفیع جناب خورده از جویبار جنت آب (Mashhadi, 2020, p. 5)

سلطان‌علی مشهدی همچنین با نقل سخنی منسوب به حضرت علی(ع)، «حُسن خط» را به‌منزله غایتی مطلوب مطرح می‌کند و در توصیف هدف آموزش خود، از تعلیم خط به وجه حسن سخن می‌گوید:

پیش من مه‌رخان سیم‌ذَقَن بهر تعلیم خط به وجه حَسَن

آمدندی ز دور و از نزدیک خواه از ترک و خواهی از تازیک (Mashhadi, 2020, p. 7)

در تبیین معنای حسن خط، مولف آن را به ویژگی‌هایی فراتر از صورت ظاهری حروف پیوند می‌دهد:

غرض مرتضی علی از خط نه همین لفظ و حرف بود و نقط

بل اصول و صفا و خوبی بود زآن اشارت به حسن خط فرمود(Mashhadi, 2020, p. 5)

او همچنین بر تأثیر بصری خط تاکید می‌کند:

«حسن خط چشم را کند روشن قبح خط دیده را کند گلخن (Mashhadi, 2020, p. 9)

این ابیات نشان می‌دهند که در صراط‌السطور، حسن خط از یک سو با اصول، صفا و خوبی و از سوی دیگر با تاثیر خوشایند آن بر بیننده پیوند دارد.

این برداشت با برخی دیدگاه‌های مطرح‌شده در دیگر منابع خوشنویسی نیز هم‌خوان است. منشی قمی در گلستان هنر، با استناد به ابیاتی از مثنوی، آسودگی خواننده را از نشانه‌های خط نیکو می‌داند:

خط که از شائبه حسن تهی است بهره کاغذ از او روسیهی‌ست

خط چنان به ز قلم راننده که بیاساید از او خواننده (Monshi Qomi, 1987, p. 5)

سلطان‌علی مشهدی همچنین به مفهوم «مایقرأ» اشاره می‌کند و خوانایی را از ویژگی‌های خط نیکو می‌شمارد.

خط که مایقرأ است شهرت او آن اشارت بود به خط نکو

بهر آن است خط که برخوانند نه که در خواندنش فرومانند(Mashhadi, 2020, p. 8)

بنظر می‌رسد خوانایی لزوما تمام معنای حسن خط را دربرنمی‌گیرد، چنان‌که در گزارش آق‌قلعه و شریعت‌نیا از متون خوشنویسی، ضمن تاکید بر خوانایی خط، به دیدگاهی در مدادالخطوط هروی اشاره شده که خوشنویس را به فراتر رفتن از این حد و تلاش برای دستیابی به حسن خط فرامی‌خواند(as cited in Mashhadi, 2020, p. 38).

منشی قمی در بخش دیگری از گلستان هنر نیز حسن خط را با دلپذیری بصری و صفای درون پیوند می‌دهد (Monshi Qomi, 1987, p. 11). این دیدگاه، در کنار تاکید سلطان‌علی مشهدی بر «اصول و صفا و خوبی»، نشان می‌دهد که حسن خط در این منابع مفهومی چندوجهی است. خوانایی و زیبایی بصری از وجوه آن هستند، اما معنای آن می‌تواند از صورت ظاهری نوشتار فراتر رود و با صفای درون کاتب نیز ارتباط یابد.

ساحت فنی آموزش و مولفه‌های آن

آموزش فنی در صراط‌السطور بر مجموعه‌ای از عناصر بهم‌پیوسته و مکمل استوار است که در قالب آداب فنی آموزش خوشنویسی مورد تاکید قرار گرفته‌اند. سلطان‌علی مشهدی از یک‌سو هنرجو را با ابزارهای اصلی کتابت مانند قلم، مرکب، کاغذ، تراش قلم و قط آشنا می‌کند و از سوی دیگر، بهره‌گیری صحیح از این ابزارها را در پیوند با شناخت قواعد و تجربه عملی مورد توجه قرار می‌دهد (Mashhadi, 2020, p. 9-19). از این منظر ابزار تنها وسایل کتابت نیستند بلکه شناخت ویژگی‌ها و شیوه صحیح بکارگیری آنها بخشی از فرایند کسب

مهارت به‌شمار می‌رود. در کنار شناخت ابزار، تعلیم استاد جایگاهی اساسی در فراگیری قواعد دارد. سلطان‌علی با اشاره به برخی ویژگیهای مفردات حروف، تصریح می‌کند که تمامی ظرایف خط را نمی‌توان در قالب نظم یا نثر بیان کرد.

نظم فرمودن قواعد خط هست نزد فقیر محض غلط
نتوان هم به نثر بنوشتن و اندر این باب نیست هیچ سخن
ز آنکه خط را حد و بدایت نیست همچو الفاظ کش نهایت نیست(Mashhadi, 2020, p. 17)

و از همین‌رو تنها به ذکر نمونه‌هایی بسنده کرده و فراگیری کیفیت حروف، نسبت‌ها و ترکیبات را به تعلیم استاد واگذار می‌کند.

این دیدگاه را می توان بازتاب نگرش حاکم بر سنت آموزش در فتوت نامه‌ها دانست که بر ضرورت اجتناب‌ناپذیر استاد تاکید دارند. چنان‌که در فتوت‌نامه سلطانی نیز تصریح شده است: «بدان که هیچ کاری بی استاد میسر نمی‌شود و هرکه بی‌استاد کاری کند بی‌بنیاد باشد»(Kashefi Sabzevari,1971, p. 96). بسیاری از نویسندگان رسائل باور داشتند آموزش خوشنویسی موقوف به تعلیم استاد است و سند آن را سخنی از امام علی ع آورده اند: «اعلم ان الحسن الخط مخفی فی تعلیم الاستاد...» (Aq Qaleh & Shari'at Nia, as cited in Mashhadi, 2020, p. 54) تاکید رساله بر آموزش حضوری نیز از همین منظر قابل توجه است. چنان‌که مولف تعلیم حسن خط را بدون حضور نزد استاد کامل نمی‌داند.

زانکه تعلیم خط به وجه حَسَن غایبانه نمی‌توان گفتن
سر خطت غایب و تو حاضر نی اعتراض تو هست بی معنی (Mashhadi, 2020, p. 18)

لذا بر ضرورت تعلیم مستقیم و هم نشینی یا او تاکید می‌کند. از این‌رو قواعد خوشنویسی در این اثر دانشی اکتسابی است که بخش مهمی از آن از طریق مشاهده، تعلیم و تصحیح استاد انتقال می‌یابد. این الزام معرفتی در متون دیگری نیز مورد تاکید قرار گرفته است چنان‌که سراج شیرازی آورده است: «و هر زمان که متعلم و شاگرد را قربت استاد دست داد باید که نظر بر حرکات (دست) و قلم گردش او گمارد تا معرفت مقامات قطع و وصل و تاخیر و توقف و سرعت و انتقال و صعود و نزول و تشمیر و ارسال، چنانچه به قوت فکری ملکه کرده باشد»(Seraj Shirazi, as cited in Ravanjoo, 2021, p. 120). بدین‌صورت شاگرد از رهگذر مشاهده حرکات استاد و تصحیح زنده، دانش نظری قواعد را به مهارتی عملی بدل می‌سازد.

مشق و ممارست، مولفه دیگر این فرایند است و زمینه تبدیل تعلیم استاد و شناخت قواعد به مهارت عملی را فراهم می‌کند. اهمیت این امر به‌ویژه در توصیه‌های مولف پیرامون نحوه مواجهه با سرمشق استاد آشکار می‌شود. آنجا که بر لزوم تامل دیداری، دقت در جزییات و پرهیز از شتاب‌زدگی تاکید می‌ورزد.

هر خطی را که نقل خواهی کرد جهد کن تا نکوبی آهن سرد
حرف حرفش نکو تأمل کن نی که چون بنگری تغافل کن
قوت و ضعف حرف‌ها بنگر دار ترکیب آن به پیش نظر
در صعود و نزول او می‌بین تا که حظی بری از آن و از این
باش از شمره‌های حرف آگاه تا بود صاف و پاک و خاطرخواه (Mashhadi, 2020, p. 16)

این رهنمودها سنتی جاری در رسالات آموزشی خط است. همچنان‌که برخی، کثرت مشق را در کنار تعلیم استاد و صفای باطن از عوامل موثر بر کمال خط دانسته اند(Ravanjoo, 2021, p. 120). سلطان‌علی انواع مشق را قلمی (نقل کردن از روی سرمشق استاد) و نظری(نگاه کردن به خطوط) معرفی می‌کند(Mashhadi, 2020, p. 16). این انواع رایج در سایر رسائل است و برخی چون باباشاه اصفهانی، نوع سومی به نام خیالی نیز بدان می‌افزاید(Aq Qaleh & Shari'at Nia, as cited in Mashhadi, 2020, p. 53).

همچنین تاکید بر تعلیم و تمرین حرف به حرف که در سخن سلطان‌علی نیز مشهود است، قاعده‌ای است که به‌زعم پژوهشگران، این هنر را از حیث زیبایی بی‌مثال در شرق جهان اسلام از مغرب زمین متمایز ساخته است(Schimmel, 1989, p. 71).

نکته قابل‌تامل دیگر در ساحت فنی، توجه سلطان‌علی به پیشینه خط نستعلیق و یادکرد استادان این سنت است (Mashhadi, 2020, p. 14). از یادکرد واضع نستعلیق و خوشنویسان پیشین می‌توان چنین استنباط کرد که آگاهی از تاریخ و رجال این فن، بخشی از نظام معرفتی خوشنویس تلقی می‌شود. این رویکرد، مفهوم استاد را از رابطه فردی میان آموزگار و شاگرد فراتر برده و آن را به زنجیره‌ای تاریخی و هویتی پیوند می‌زند؛ ساختاری که به نوعی با مفهوم سلسله اساتید در سنت تصوف و فتوت مشابهت دارد(Schimmel, 1989, p. 70).

بدین‌ترتیب، خوشنویس با وقوف بر جایگاه خود در این سلسله‌مراتب، فن خط را نه تجربه‌ای فردی و گسسته، بلکه میراثی زنده و دارای اصالت و پیوستگی تاریخی درک می‌کند.

بر پایه شواهد بررسی شده می‌توان ساحت فنی آموزش در صراط السطور را حداقل بر تعامل چهار مولفه آداب مربوط به ابزار و قواعد، تعلیم استاد، آداب مشق و ممارست و آگاهی از پیشینه فن استوار دانست. شناخت ابزار و قواعد زمینه اجرای صحیح را فراهم می‌کند، استاد وظیفه انتقال و تصحیح مهارت را بر عهده دارد، مشق مستمر موجب تثبیت و فعلیت یافتن آموخته‌ها می‌شود و شناخت پیشینه، هنرجو را با سنت و سلسله استادان خوشنویسی مرتبط می‌سازد. بدین‌ترتیب مهارت خوشنویسی در این رساله در فرایندی تدریجی، عملی، استادمحور و متکی بر سنت شکل می‌گیرد.

ساحت باوری و هستی شناختی

در صراط‌السطور، پیش از ورود به مباحث آموزشی، مجموعه‌ای از مضامین دینی و اعتقادی مطرح می‌شود که در تحلیل حاضر می‌توان آنها را ذیل ساحت باوری و هستی‌شناختی اثر قرار داد. سلطان‌علی مشهدی منظومه را با حمد خداوند و نعت پیامبر(ص) آغاز می‌کند و قلم و کتابت را در نسبت با آفرینش الهی قرار می‌دهد.

ای قلم تیز کن زبان بیان بهر حمد خدای هر دو جهان

آن خدایی که آفریده قلم زآن قلم حرف صنع کرده رقم (Mashhadi, 2020, p. 3)

توجه سلطان‌علی به قلم در آغاز رساله را می‌توان در چارچوب نگاهی دینی به هستی و آفرینش تفسیر کرد. این مضمون با آیات ۴ و ۵ سوره علق، که در آن خداوند، قلم را واسطه تعلیم علم به انسان معرفی می‌کند، همراه است و این همراهی، جایگاه قلم را در چارچوب اعتقادی رساله برجسته می‌سازد.

در ادامه، مولف به منشا خط و انتساب آن به حضرت علی(ع) می‌پردازد. این انتساب را می‌توان در پیوند با سنتی در متون فتوت‌نامه‌ای دانست که ابداع برخی پیشه‌ها را به حضرت علی(ع) نسبت می‌دهند(Aq Qaleh & Shari'at Nia, as cited in Mashhadi, 2020, p. 29). همچنین در موارد دیگری ارادت خود را به ایشان نشان می‌دهد و توفیقات خود را منسوب به نظر لطف او می‌داند:

بنده سلطان‌علی غلام علیست شهرت خط او ز نام علیست (Mashhadi, 2020, p .6)

این مضامین، برخلاف بخش‌های فنی رساله در قالب دستورات مستقیم آموزشی بیان نشده‌اند، با این‌حال حضور و تقدم آنها در ساختار منظومه نشان می‌دهد که مولف، بحث خوشنویسی را با پشتوانه‌ای دینی و اعتقادی طرح می‌کند.

سلطانعلی همچنین با اشاره به سخن منسوب به پیامبر(ص) درباره نصف العلم بودن خط، منزلت آن را با علم و جایگاه حضرت علی(ع) مرتبط می‌کند:

خط که فرموده است نصف‌العلم سرور انبیاء به علم و به حلم

آن خط مرتضی علی بودست زآن نبی نصف علم فرمودست(Mashhadi, 2020, p .5)

بر پایه شواهد یاد شده، در تحلیل حاضر می‌توان سه مولفه را برای ساحت باوری و هستی شناختی رساله در نظر گرفت: نسبت قلم و کتابت با قلم و صنع الهی، ادب حمد و ثنای الهی و ارادت به مقام نبوت و ولایت، انتساب خط به حضرت علی(ع) و تبیین منزلت خط با استناد به باورها و اقوال دینی. این ساختار، صورت‌بندی تحلیلی پژوهشگر از مضامین موجود در رساله است و نشان می‌دهد که سلطان-علی مشهدی خوشنویسی را در چارچوبی اعتقادی و با تاکید بر منزلت دینی و جنبه متعالی آن مطرح می‌کند.

ساحت اخلاقی و مولفه‌های آن

چنان که در مبانی نظری بیان شد، تعلیم و تربیت در سنت اسلامی، علاوه بر آموزش فنی و مهارتی، به پرورش اخلاق و معنوی نیز توجه دارد. رویکردی که در رساله‌های خوشنویسی از جمله صراط السطور در قالب توصیه‌هایی درباره آداب و منش کاتب بازتاب یافته است. بررسی این توصیه‌ها نشان می‌دهد که از نظر کارکرد غالب، می‌توان میان دو دسته از آموزه‌ها تمایز گذاشت؛ آموزه‌هایی که بیشتر بر اصلاح منش، رفتار و تقویت فضایل اخلاقی تاکید دارند و آموزه‌هایی که بر تهذیب نفس و جهت‌گیری معنوی فرد دلالت می‌کنند. از این‌رو در پژوهش حاضر، این آموزه‌ها به ترتیب در دو ساحت اخلاقی و سلوکی بررسی می‌شوند. این تفکیک نه به معنای جدایی مطلق اخلاق و سلوک بلکه تمایزی تحلیلی برای روشن‌تر شدن کارکرد غالب آموزه‌های رساله است. در صراط‌السطور، بخشی از توصیه‌ها و آداب رساله نه به قواعد نوشتن، بلکه به شیوه زیستن کاتب در نسبت با اجتماع اختصاص یافته است. پرهیز از مردم‌آزاری از جمله آداب توصیه شده مولف است. چنان‌که کاتب را از روا داشتن آنچه برای خود نمی‌پسندد بر دیگران بر حذر می‌دارد.

وآنچه با خود روا نمی‌داری هیچکس را بدان نیازاری

دل میازار گفتمت زنهار کز دل‌آزار حق بود بیزار (Mashhadi, 2020, p. 20)

همچنین دروغ، بهتان، حسد، مکر و حیله در شمار رذایلی قرار می‌گیرند که هنرجو باید از آنها اجتناب ورزد.

همه‌وقت اجتناب واجب دان از دروغ و ز غیبت وز بهتان
از حسد دور باش و اهل حسد کز حسد صد بلا رسد به جسد
حیله و مکر را شعار مکن صفت ناخوش اختیار مکن
هرکه از مکر و حیله و تلبیس پاک گردید گشت پاک نویس (Mashhadi,2020, p. 20)

این شواهد پیوند میان پاکی اخلاق و خوشنویسی را در نگاه مولف نشان می‌دهند، به گونه‌ای که تعبیر «پاک نویس شدن» در کنار پرهیز از صفات ناپسند قرار می‌گیرد و می‌توان آن را بیانگر منش اخلاق کاتب با عمل خوشنویسی دانست. بر این اساس می‌توان استنباط کرد که شایستگی خوشنویس در این رساله در کنار مهارت در کتابت، با درستکاری و رعایت اصول اخلاق در مناسبات انسانی نیز پیوند دارد. وجه دیگر این ساحت، اخلاق حرفه‌ای و آداب شاگردی است. در نظام آموزشی بازتاب یافته در رساله، دستیابی به مهارت مستلزم پذیرش جایگاه شاگردی و رعایت آداب آن است. از جمله این آداب می‌توان به آشنایی با خطوط استادان، تامل در مشق استاد و پایبندی به روش استاد نام برد.

جمع می‌کن خطوط استادان نظری می‌فکن در این و در آن
طبع تو سوی هرکدام کشید جز خط او دگر نباید دید
تا که چشم تو پر شود ز خطش حرف حرفت چو در شود ز خطش(Mashhadi,2020, p. 15)

بر این‌اساس مولفه‌های ساحت اخلاق در صراط‌السطور را می‌توان در دو حوزه کلی دسته‌بندی کرد: اخلاق اجتماعی و اخلاق حرفه‌ای یا آداب شاگردی.

نکته قابل‌توجه آن است که با نگاهی تطبیقی، در فتوت‌نامه سلطانی، فتوت بر شش رکن ظاهری و شش رکن باطنی استوار دانسته شده و برای هر یک، صفاتی برشمرده شده است که با برخی از توصیه‌های صراط‌السطور در این ساحت هم‌پوشانی دارند. از جمله می‌توان به پرهیز از غیبت، بهتان و دروغ و نیز نیازردن دیگران اشاره کرد(Kashefi Sabzevari, 1971, p. 26). این همسویی، وجود مضامین اخلاق مشترک در سنت‌های تربیتی مرتبط با هنر و فتوت را نشان می‌دهد.

ساحت سلوکی و مولفه‌های آن

در صراط‌السطور تربیت خوشنویس با فرآیندی از خودسازی و پرورش درونی همراه است. سلطان‌علی مشهدی دستیابی به کمال خوشنویسی را فراتر از مهارت و توانایی دست، با مهار خواسته‌های نفسانی و آمادگی درونی مرتبط می‌سازد. بر این‌اساس، آموزه‌هایی که بر تهذیب نفس و جهت‌گیری معنوی کاتب دلالت دارند در ساحت سلوکی، بررسی می شوند. قناعت، طاعت و طهارت از جمله مولفه‌های این ساحت هستند.

ورد خود کن قناعت و طاعت بی‌طهارت مباش یک ساعت(Mashhadi, 2020, p. 20)

قناعت در این بیت در کنار طاعت و طهارت قرار گرفته و به عنوان بخشی از راه و رسم مورد انتظار از کاتب مطرح می‌شود. در فتوت‌نامه سلطانی نیز قناعت از ارکان باطنی فتوت شمرده شده و چنین تعریف شده است: « بدانچه خدا داده باشد بدان راضی باشد و زیادت نطلبد...» (Kashefi Sabzevari, 1971, p. 25). این همسویی وجود تاکید مشترک بر قناعت در دو متن را نشان می‌دهد.

تاکید بر طهارت در ادامه با مفهوم صفای دل پیوند می‌یابد:

داند آن‌کس که آشنای دل است که صفای خط از صفای دل است (Mashhadi, 2020, p. 20)

این بیت به صراحت میان صفای دل و صفای خط ارتباط برقرار می‌کند. شیمل(Schimmel, 1989, p. 71) نیز در تفسیر سنت خوشنویسی اسلامی، مراقبت‌های مربوط به طهارت را با صفای باطن و بازتاب آن در ظاهر و کیفیت خط مرتبط می‌داند. او همچنین به اهمیت کتابت قرآن در آرمان خوشنویسان و پیوند آن با مفهوم طهارت اشاره می‌کند. بدین‌ترتیب در این چارچوب، کیفیت خط صرفا حاصل مهارت دست نیست و با طهارت درونی کاتب نیز ارتباط می‌یابد.

تحمل سختی، پشتکار و استمرار در تمرین از دیگر مولفه‌های ساحت سلوکی است. سلطان‌علی مشهدی در فصل «تعیین اوقات و سلوک کاتب» هنرجو را به ترک آسایش و خواب و ممارست پیوسته فرا می‌خواند:

ترک آرام و خواب باید کرد وین زعهد شباب باید کرد
سر به کاغذ چو خامه فرسودن زین عمل روز و شب نیاسودن(Mashhadi, 2020, p. 20)

این ابیات بر ضرورت تلاش مستمر و چشم پوشی از آسایش در مسیر یادگیری دلالت دارند. در تحلیل حاضر این توصیه ها علاوه بر تاکید بر افزایش تمرین، از منظر پرورش صبر و استقامت نیز قابل بررسی هستند. هرچند این کارکرد تربیتی استنباطی از مضمون ابیات است.

مجاهده با نفس و مهار خواسته ها و تمایلات وجه دیگری از این ساحت را تشکیل می دهدکه با عبارت جهاد اصغر بر آن تاکید می ورزد. همچنین هنرجو را به چشم پوشی از برخی خواسته ها و مقابله با حرص و آز فرا می‌خواند:

ز آرزوهای خویش بگذشتن وز ره حرص و آز برگشتن
نیز با نفس بد جدل کردن نفس بدکیش را زدن گردن
تا بدانی جهاد اصغر چیست بازگشتن به سوی اکبر چیست (Mashhadi, 2020, p. 20)

این ابیات فراتر از توصیه به تمرین مستمر، بر ضرورت مقابله با تمایلاتی تاکید دارند که مانع خودسازی تلقی می شوند. از این منظر مجاهده در صراط السطور، هم به تحمل دشواری‌های مسیر آموزش و هم به مهار خواسته‌های نفسانی مربوط است. در همین راستا به انزوانشینی نیز توصیه شده و آن را اصلی مهم برای خطاط دانسته است.

کانزوا لازم خط است و علوم گوشه‌ای گیر تا شود معلوم (Mashhadi, 2020, p. 21)

به استناد شواهد فوق، مولفه های ساحت سلوکی در صراط السطور را می‌توان در قناعت، طاعت، طهارت و صفای دل، تحمل سختی و استمرار در تمرین و مجاهده با نفس و مهار خواسته‌ها و انزوانشینی صورت‌بندی کرد. این مولفه‌ها در پیوستگی با آموزش فنی، به مسیر تعلیم و تربیت خوشنویس معنا می‌دهند.

تجربه زیسته مولف و بازتاب عینی ساحت‌های تربیتی

در کنار آموزه‌های مربوط به چهار ساحت شناسایی شده در نظام آموزشی صراط‌السطور، بخش‌هایی از رساله به روایت سلطان‌علی مشهدی از زندگی و تجربه شخصی او در مسیر فراگیری خوشنویسی اختصاص یافته است. مولف در این روایت‌ها، از مشق و ممارست، شیوه زندگی، برخی دشواری‌ها و مراقبت‌هایی را که در مسیر خوشنویس شدن تجربه کرده است سخن می‌گوید. این نکات در کنار توصیه های مستقیم مولف خطاب به هنرجویان، امکان بررسی چگونگی بازتاب برخی آموزه‌های تربیتی در تجربه شخصی او را فراهم می‌کند.

روز تا شام مشق می‌کردم نه غم خواب بود و نی خوردم
اکثر روزها چو ماه صیام روزه می‌داشتم به صدق تمام
شام در روضه رضا بودم سر بر آن آستانه می‌سودم
چونکه از روضه آمدم بیرون پیش مادر شدم به خانه درون
خدمتش را به جان کمر بسته در مطلوب خویش دربسته
تا بدانستمش نیازردم روزگاری بدو بسر بردم (Mashhadi, 2020, p. 6)

در این ابیات ممارست در مشق، روزه‌داری، حضور در حرم و خدمت به مادر در قالب روایت تجربه شخصی مولف بازتاب یافته‌اند. این مضامین را می‌توان با برخی مولفه‌های ساحت فنی، سلوکی و اخلاق مرتبط دانست. بااین‌حال کارکرد آن‌ها در این بخش با توصیه‌های مستقیم آموزشی تفاوت دارد، زیرا در قالب گزارش تجربه و شیوه زندگی مولف بیان شده‌اند. بنابراین، تجربه زیسته در این پژوهش نه به‌عنوان ساحتی مستقل، بلکه به‌منزله وجهی مکمل در تحلیل نظام تربیتی صراط‌السطور درنظر گرفته می‌شود که امکان مشاهده نسبت میان آموزه‌های رساله و تجربه شخصی مولف را فراهم می‌آورد.

سازوکار پیوند ساحت‌ها در نظام آموزشی صراط‌السطور

بر اساس شواهد مبتنی بر مبانی نظری و یافته‌های پژوهش، ساحت‌های باوری و هستی‌شناختی، فنی، اخلاق و سلوکی در صراط‌السطور به‌صورت مستقل از یکدیگر عمل نمی‌کنند، بلکه در چارچوب نظامی به‌هم پیوسته معنا می‌یابند. برای تبیین این پیوند، نخست باید غایت آموزش در نگاه سلطان‌علی مشهدی و سپس سازوکارهایی را بررسی کرد که ساحت‌های یاد شده را در مسیر تحقق این غایت به یکدیگر مرتبط می‌سازند.

غایت آموزش: تحقق حُسن خط

از مجموعه مضامین صراط‌السطور می‌توان دریافت که غایت آموزش خوشنویسی در نگاه سلطان‌علی، دستیابی به حسن خط است. مفهومی که در منظومه فکری او به زیبایی صوری و مهارت در کتابت محدود نمی‌شود. زمینه این تلقی از همان آغاز رساله شکل می‌گیرد، جایی‌که مولف با حمد خداوند به عنوان خالق قلم و با ارجاع به مضامین قرآنی مرتبط با قلم، علم و تعلیم میان این مفاهیم پیوند برقرار می‌کند. بدین‌ترتیب، قلم و کتابت در بستری فراتر از یک مهارت یا صناعت صرف قرار می‌گیرند و با علم و معرفت نسبت می‌یابند.

این تلقی با استناد مولف به سخنان منسوب به پیامبر(ص) و حضرت علی(ع) درباره منزلت خط تقویت می‌شود. اشاره به نصف‌العلم بودن خط و اهتمام حضرت علی(ع) به حسن خط، نشان می‌دهد که سلطان‌علی برای خوشنویسی شانی فراتر از مهارت فنی قائل است. اهمیت این نکته به ویژه در تفسیر او از حسن خط آشکار می‌شود. آنجا که مقصود از خط را نه فقط «لفظ و حرف و نقط» بلکه «اصول و صفا و خوبی» می‌داند. از این‌رو حسن خط را می‌توان در این اثر غایتی چند ساحتی دانست که تحقق آن، علاوه بر تسلط بر اصول و مهارت‌های فنی، با صفای درون و کیفیت اخلاقی کاتب نیز پیوند می‌یابد. بر این‌اساس نسبت میان ساحت‌های مختلف نظام آموزشی رساله را باید در چگونگی مشارکت آنها در تحقق این غایت جستجو کرد.

باور؛ بنیان حسن خط درنظام آموزشی

نظر به غایت نظام آموزشی صراط‌السطور، ساحت باوری و هستی‌شناختی را می‌توان مبنای شکل‌گیری تلقی مولف از حسن خط دانست. طرح باورهای دینی و نسبت دادن قلم و کتابت با مبدا آفرینش، علم و سنت دینی در آغاز متنی آموزشی، نشان می‌دهد که حسن خط در نگاه سلطان‌علی نه فقط بر اساس معیارهای فنی، که در چارچوبی از باورها و تلقی خاص از حقیقت و منزلت خط معنا می‌یابد. در این نگرش، بیان این مبانی هرچند به صورت دستور آموزشی مستقیم ارائه نشده است، بخشی از فرایند تعلیم به‌شمار می‌آید، زیرا هنرجو پیش از فراگیری چگونگی نوشتن، با مبنا و معنای عمل خوشنویسی مواجه می‌شود. به بیان دیگر آموزش تنها ناظر بر انتقال «چگونگی» عمل نبوده و باید تلقی هنرجو از «چیستی» و «ارزش» آن را نیز شکل دهد. بر این‌اساس ساحت باوری و هستی‌شناختی در ساختار آموزشی صراط‌السطور در جایگاه ساحتی مبنایی قرار می‌گیرد که مفهوم حسن خط در بستر آن معنا یافته و ساحت‌های فنی، اخلاق و سلوکی در نسبت با آن قابل تبیین می‌شوند.

ساحت‌های اخلاق و سلوکی، قوام‌بخش نظام آموزشی

دو ساحت اخلاق و سلوکی در صراط‌السطور را می‌توان در امتداد مبانی باوری و هستی‌شناختی اثر و از عناصر قوام‌بخش نظام آموزشی آن دانست. در این نگرش، در تحقق حسن خط علاوه بر صورت ظاهری وکیفیت فنی کتابت، کیفیت درونی کاتب و زمینه ای که این هنر در آن پرورش می‌یابد نیز اهمیت دارد(Monshi Qomi, 1987, p. 11). به بیان دیگر میان ظاهر خط و باطن کاتب نسبتی معنادار برقرار است و از همین‌رو مولف در کنار آموزش فن، به تفصیل بر مراقبت‌های اخلاقی و شیوه‌های خودسازی تاکید می‌کند. در این ساختار، ساحت سلوکی ناظر بر آماده‌سازی درونی کاتب است. مجاهده با نفس، مهار تمایلات، قناعت، طاعت و طهارت زمینه‌ای برای پالایش درون و ایجاد آمادگی متناسب با شانی فراهم می‌آورند که مولف برای خط قائل است. بر مبنای نگاه هستی‌شناختی سلطان‌علی، خط با علم، حقیقت و امر متعالی نسبت می‌یابد، از این‌رو تحقق حسن خط نیز مستلزم آمادگی کاتب برای دریافت و ظهور آن است. سلوک در این معنا زمینه وجودی لازم برای پرورش حسن خط را فراهم می‌کند. همچنان که آمده است« ... شاگرد در این قلمرو به مشق معنا می‌آید نه مهارت و در ابتدا مشق سلوک می‌کند تا پس از رسیدن به مرحله اهلیت نفس، خود را قادر به اخذ حقیقت و مهارت آن صناعت ببیند (Bolkhari Ghahi, 2011, p. 151).

ساحت اخلاق نیز با تنظیم رفتار اجتماعی و حرفه‌ای کاتب، به تثبیت این آمادگی و جهت‌دهی آن در عرصه عمل کمک می‌کند. پرهیز از رذایلی چون حسد، حرص، دروغ، غیبت و مردم‌آزاری و التزام به فضایل اخلاق مانع از آن است که فرایند تربیت هنرجو به کسب مهارت فنی تقلیل پیدا کند. در این میان اخلاق حرفه‌ای و آداب شاگردی جایگاه ویژه‌ای دارد. زیرا احترام به استاد و التزام به شیوه تعلیم او، ضمن سامان دادن رابطه استاد و شاگرد، زمینه انتقال صحیح دانش و تبدیل آموزه‌های دریافت شده به عمل هنری را فراهم می‌آورد.

بر این‌اساس اگر ساحت باوری و هستی‌شناختی، مبنای معنایی حسن خط را فراهم می‌کند، ساحت‌های سلوکی و اخلاق، زمینه درونی و رفتاری تحقق آن را قوام می‌بخشند. سلوک به آماده‌سازی و پالایش درونی فرد، و اخلاق به تنظیم و تثبیت منش و رفتار او معطوف است. از این‌رو هر دو ساحت در نظام آموزشی صراط‌السطور، واسطه‌ای میان مبانی باوری اثر و تحقق عینی حسن خط به شمار می‌آیند.

ارتقاء فن و مهارت؛ عینیت بخشی به دریافت های درونی

ساحت فنی در نظام آموزشی صراط‌السطور را می‌توان در دو وجه نظری و عملی صورت‌بندی کرد. وجه نظری ناظر بر دانش موردنیاز خوشنویس از جمله شباهت اصول و قواعد خط، ابزار و مواد کتابت و نیز آگاهی از پیشینه خط و استادان این سنت است. وجه عملی نیز به فراگیری مهارت‌ها، فنون و ظرایفی اختصاص دارد که از طریق تعلیم استاد و ممارست در مشق، زمینه تحقق حسن خط را فراهم می‌کند. از این‌رو ساحت فنی، در فرایند آموزش، مجموعه‌ای از دستورها و مهارت‌های اجرایی را به دانش و عمل پیوند می‌دهد.

با در نظر گرفتن ساحت‌های پیشین، کارکرد ساحت فنی در ساختار کلی نظام آموزشی معنای گسترده‌تری می‌یابد. اگر ساحت باوری و هستی‌شناختی مبنای معنایی حسن خط را فراهم می‌کند، و ساحت‌های سلوکی و اخلاق به آماده‌سازی درونی و تنظیم منش و رفتار کاتب می‌پردازد، ساحت فنی عرصه ظهور و عینیت یافتن این فرایند تربیتی در عمل خوشنویسی است.

بدین‌ترتیب مهارت فنی را نمی‌توان مستقل از دیگر ساحت‌ها در نظر گرفت بلکه حسن خط هنگامی تحقق می‌یابد که دانش و مهارت کاتب بر زمینه‌ای از باور، خودسازی و منش اخلاق استوار شود. ساحت فنی، از این منظر حلقه تکمیل‌کننده‌ای است که مولفه‌های پیشین را در صورت عینی و محسوس خط به ظهور می‌رساند. البته تقدم مباحث فنی در ساختار آموزشی رساله، لزوما به معنای تقدم رتبی آنها در الگوی تربیتی سلطان‌علی نیست. می‌توان این ترتیب را ناظر بر حرکت از امر محسوس و قابل آموزش به سوی لایه‌های درونی‌تر تربیت دانست. به این‌معنا که آموزش با ابزار، قواعد و شیوه‌های عملی آغاز می‌شود اما به‌تدریج ابعاد اخلاق و سلوکی آن آشکار می‌گردد. با این‌حال از آنجا که خود متن این چرایی ترتیب را تصریح نمی‌کند این برداشت را باید به عنوان تفسیری از ساختار رساله درنظر گرفت و نه گزارشی مستقیم از دیدگاه مولف.

تجربه زیسته مولف؛ ازتوصیه آموزشی تا الگوی تحقق یافته

همان‌طور که در بخش یافته‌ها نیز اشاره شد، سلطان‌علی در کنار طرح ساحت‌های چهارگانه آموزش، بخشی از تجربه زیسته خود در مسیر خوشنویس شدن را نیز روایت می‌کند. این روایت، توصیه‌های آموزشی رساله را از سطح گزاره‌های نظری فراتر می برد و نمونه‌ای عینی از تحقق فرایند موردنظر مولف پیش روی هنرجو قرار می‌دهد. بدین‌ترتیب مولف، به جای اینکه صرفا توصیه‌کننده مسیر باشد، تجربه شخصی او نیز شاهدی بر امکان پیمودن این مسیر به شمار می‌آید. بازگویی کوشش، ممارست و دشواری‌های طی شده می‌تواند توصیه‌های آموزشی را برای هنرجو ملموس‌تر ساخته و بر اهمیت استمرار و پایداری در این مسیر تاکید کند.

در این ساختار، تجربه زیسته مولف، ساحتی مستقل از ساحت‌های باوری، اخلاقی، سلوکی و فنی نیست، بلکه سازوکاری برای عینیت بخشی به الگوی خوشنویس شدن است. در واقع آنچه در بخش‌های مختلف رساله در قالب توصیه و تعلیم مطرح می‌شود، در روایت زندگی مولف صورتی تجربه شده و تحقق یافته می‌یابد و از این طریق میان «الگوی مطلوب» و «نمونه تحقق یافته آن» پیوند برقرار می‌شود.

برآیند تحلیل‌های فوق نشان می‌دهد که نظام آموزشی صراط‌السطور، از منظر فرایند خوشنویس شدن و نه صرفا آموزش خوشنویسی، از چهار ساحت بهم‌پیوسته و یک نمونه عملی به عنوان سازوکار تحقق تشکیل شده است. ساحت‌های باوری و هستی‌شناختی، اخلاقی، سلوکی و فنی مراتب و ابعاد این فرایند را شکل می‌دهند و تجربه زیسته مولف، امکان تحقق آنها را در مسیر پرورش خوشنویس بازنمایی می‌کند. نحوه ارتباط و جایگاه این عناصر در ساختار نظام آاموزشی صراط السطور را می‌توان در نمودار زیر صورت‌بندی کرد.

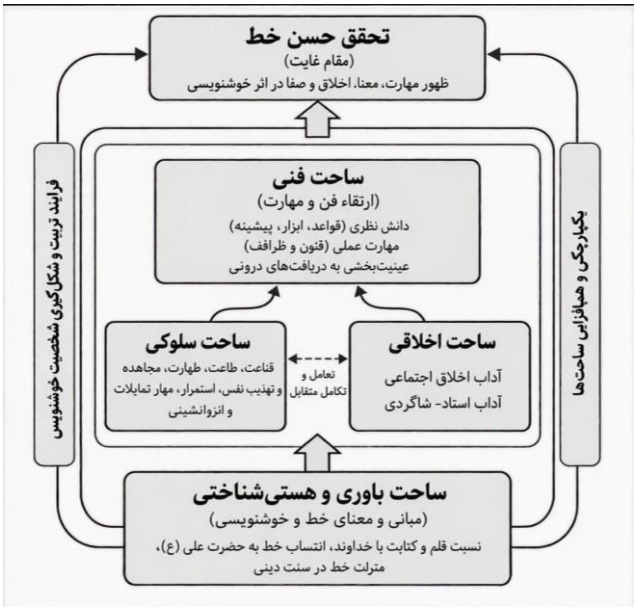

نمودار۱: الگوی ارتباط ساحت‌های نظام آموزشی صراط‌السطور در فرایند خوشنویس‌شدن (منبع: نگارندگان. ترسیم ChatGpt)

نتیجه‌گیری

مسئله اصلی پژوهش حاضر، شناسایی و تبیین مولفه‌ها و ساحت‌های شکل‌دهنده نظام آموزشی صراط‌السطور به‌عنوان یکی از متون برجسته آموزشی در سنت خوشنویسی ایران و بررسی چگونگی ارتباط میان آنها بود. یافته‌های پژوهش نشان داد که صراط‌السطور را نمی‌توان صرفا متنی برای آموزش قواعد و مهارت‌های خوشنویسی دانست، بلکه این اثر منظومه‌ای نسبتا جامع برای تربیت خوشنویس است که آموزش فن را با شکل‌گیری باور، منش اخلاقی و پالایش درونی کاتب پیوند می‌دهد. بر این‌اساس فرایند آموزشی اثر را می‌توان بیش

از آنکه ناظر بر «آموزش خوشنویسی» باشد، معطوف به فرایند «خوشنویس شدن» دانست. تحلیل محتوای اثر به شناسایی چهار ساحت باوری و هستی شناختی، اخلاق، سلوکی و فنی انجامید. این ساحت‌ها در الگوی آموزشی صراط‌السطور منفک از یکدیگر نیستند بلکه در ارتباطی مستقیم و مرتبه‌ای، فرایند تربیت خوشنویس را شکل می‌دهند و در نهایت به تحقق «حسن خط» به عنوان غایت این فرایند می‌انجامند. در این ساختار، ساحت باوری و هستی‌شناختی با تبیین معنا و منزلت خط و خوشنویسی، مبنا و جهت کلی فرایند را فراهم می‌آورد. ساحت‌های اخلاق و سلوکی با تنظیم منش و رفتار و نیز تهذیب و آماده‌سازی درونی کاتب به این فرایند قوام می‌بخشند و ساحت فنی از طریق دانش قواعد و ابزار، تعلیم استاد، مشق و ممارست و شناخت پیشینه فن، زمینه عینیت یافتن این مجموعه را در عمل خوشنویسی فراهم می‌کند. بدین‌ترتیب «حسن خط» در این نظام، برآیند پیوند میان باور، اخلاق، سلوک و مهارت است.

از این‌رو صراط‌السطور الگویی همه‌جانبه از تربیت خوشنویس ارائه می‌کند که در آن، ظاهر و باطن کاتب در فرایند آموزش از یکدیگر جدا نیستند. مولف در کنار آموزش جزئیات فنی و اجرایی، به مبانی معنایی خط، ویژگیهای اخلاقی، مراقبت‌های سلوکی و آداب مرتبط با فراگیری هنر نیز توجه دارد. علاوه بر این، روایت سلطان‌علی از تجربه زیسته خود، این ساختار چهارگانه را با نمونه‌ای عملی از مسیر خوشنویس شدن همراه می‌سازد. بازتاب برخی از همان مولفه‌های فنی، اخلاق و سلوکی در زندگی مولف، توصیه‌های آموزشی رساله را از سطح آموزه‌های نظری فراتر می‌برد و امکان تحقق آنها را در قالب تجربه‌ای عینی بازنمایی می‌کند. از این‌رو تجربه زیسته مولف را می‌توان سازوکاری تکمیل‌کننده در نظام آموزشی اثر دانست که با ارائه الگویی تحقق یافته، می‌تواند در ترغیب هنرجو به مداومت و پایداری در مسیر آموزش موثر باشد.

در مجموع بازخوانی نظام‌مند صراط‌السطور نشان می‌دهد که منطق آموزشی این اثر بر انتقال مهارت به تنهایی استوار نیست بلکه میان معنا و باور، خودسازی، منش اخلاق و مهارت هنری پیوند برقرار می‌کند و از رهگذر این پیوند، الگویی برای تربیت خوشنویس ارائه می‌دهد. چنین رویکردی به متون کهن آموزشی، می‌تواند وجوه کمتر آشکار نظام تربیتی- هنری نهفته در آنها را نمایان سازد و زمینه‌ای برای شناخت دقیق‌تر الگوهای بومی آموزش هنر در سنت ایرانی فراهم آورد؛ الگوهایی که مطالعه آنها می‌تواند در فهم نسبت میان آموزش، تربیت و هویت ایرانی راهگشا باشد.

بیانیه استفاده ازهوش مصنوعی

در فرایند تدوین این مقاله، از ابزار هوش مصنوعی(ChatGPT6) به‌عنوان ابزار کمکی برای ویرایش ادبی و علمی متن، بهبود کیفیت نگارش و همچنین ترجمه متون فارسی و انگلیسی استفاده شده است. مسئولیت نهایی محتوا، تحلیل‌ها، یافته‌ها و صحت اطلاعات بر عهده نویسندگان است.

Refrences

Bayani, M. (1985). *Biographies and works of calligraphers*. Tehran: Elmi Publications. **(In Persian).**

Blair, Sheila. (2017). *Islamic calligraphy* (V. Kavoosi, Trans.). Tehran: Institute for Compilation, Translation and Publication of Artistic Works, Academy of Arts. (Original work published 2006). (In Persian)

Bolkhari Ghahi, H. (2011). The approach of the Ikhwan al-Safa to Islamic art. In H. Rabiei (Ed.), *The Nature of Islamic Art (A Collection of Essays and Lectures)* (3rd ed., pp. 127–167). Tehran: Academy of Arts. (In Persian).

Fazel Neyshabouri, F. (2003). A review and comparison of the instructions contained in Persian calligraphy treatises. *Nameh-ye Baharestan,* 4(7–8), 81–94. (In Persian). https://ensani.ir/fa/article/260034/

Ghelichkhani, H. R. (1994). *Treatises on calligraphy and related arts*. Tehran: Roozaneh Publications. (In Persian)

Hojjati, M. B. (1979). *Islam and education* (Vol. 2). Tehran: Islamic Culture Publishing Office. (In Persian)

Iranpour, A. (2019). *Explaining the Status of 'Ādāb' Treatises in Traditional Education System of Islamic Calligraphy* (Doctoral dissertation). Available from Ganj, Iranian Research Institute for Information Science and Technology (IranDoc). (in Persian with English abstract) https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/731d10e05f84644aaa28b7023c731da2

Iranpour, A., & Shirazi, A. (2019). Spiritual attitudes and principles in the didactical treatises on calligraphy (Persian treatises from 8–12th/14–18th centuries). *Mirror of Heritage,* 16(2), 129–152. (In Persian) https://ensani.ir/fa/article/500012/

Jabbari Kalkhoran, S., Shayestehfar, M., Safaran, E., & Razavifard, H. (2012). Stylistic analysis of Sultan-Ali Mashhadi's Nasta'liq script. *Islamic Art Studies*, (17), 79–92. (In Persian).https://doi.org/10.22034/ias.2012.125685
Kashefi Sabzevari, H. (1971). *Futuvvat-nameh-ye Soltani* (M. J. Mahjoub, Ed.). Tehran: Iranian Culture Foundation .(In Persian)
Khakpour, A., aref, M. & Sharifzadeh, M. R. (2025). The Hypertextuality of the Treatise of Sirat al-Khatt by Sultan Ali Mashhadi with a Focus on Its Influential Pretexts. *Negarineh Islamic Art*, 11(28), 199–214. (in Persian with English abstract) https://doi.org/10.22077/nia.2025.8465.1900
Mahdavi Kani, M. R. (1997). *Starting points in practical ethics* (7th ed.). Tehran: Islamic Culture Publishing Office. (In Persian)
Maleki, M., ebne Ali, Z. & kalhor, Z. (2018). The Relationship between Ethics and Mysticism. *Journal Of Islamic Denominations*, 5(9), 57–68. (in Persian with English abstract) https://mazaheb.urd.ac.ir/article_111364.html
Mashhadi, S. A. (2020). *Serat al-Sotour* (A. Safari Aq Qaleh & H. Shari'at Panah, Eds.). Tehran: Manuscript Heritage Research Institute. (In Persian)
Mohseni, M. (2015). An introduction to the spiritual manners of literature and mysticism in Iran. In I. Dadashi (Ed.), *Proceedings of the First Conference on Spiritual Manners in Traditional Arts* (pp. 104–116). Tehran: Sureh Mehr Publications. (In Persian)
Monshi Qomi, Qazi Ahmad. (1987). *Golestan-e Honar* (2nd ed.). Tehran: Monucheri Library. (In Persian)
Najarian, M. R. (2012). Sultan Ali Mashhadi and the treatise on calligraphy instruction. *Pazh*, (11), 97–115. (In Persian) http://noo.rs/CbmgS
Najarpour Jabbari, S. (2018). Construction practices calligraphy inks in Khorasan in early Safavid period "Based on Sarat Alstoor belong to Soltanali mashhadi and Medad Alkhtoot belong to MirAli Heravi". In *Proceedings of the Second National Conference of Khorasan in the Flourishing of Iranian-Islamic Art and Architecture*. Mashhad: Ferdows Institute of Higher Education. (in Persian with English abstract) https://civilica.com/doc/802534
Nasr, S. H. (2000a). *The Need for a Sacred Science* (H. Miandari, Trans.). Qom: Taha Cultural Institute. (In Persian)
Nasr, S. H. (2000b). Reflections on Islam and modern life. In *Sayeh-ye Tuba: The First Biennial Exhibition of Painting in the Islamic World* (pp. 361–368). Tehran: Tehran Museum of Contemporary Art. (In Persian)
Pazouki, S. (2009). *An Introduction to the Philosophy of Art and Beauty in Islam* (2nd ed.). Tehran: Academy of Arts of the Islamic Republic of Iran. (In Persian)
Rajabi, M. A. (2015). The Explanation of Spiritual Aspects of Calligraphy by Emphasizing on Serat Al- Sotur of Sultan Ali Mashhady. *Negareh Journal*, 11(35), 18–32. (in Persian with English abstract) https://doi.org/10.22070/negareh.2015.252
Ravanjoo, A. (2015). Instruction of Calligraphy as a Complete Version of Traditional Art Instruction. *Journal of Fine Arts: Visual Arts*, 20(2), 51–62. (in Persian with English abstract) https://doi.org/10.22059/jfava.2015.55509
Ravanjoo, A. (2021). Adab-ol-mashghs as Calligraphers' Fotovat-nameh. *Theoretical Principles of Visual Arts*, 5(2), 112-123. (in Persian with English abstract) doi:10.22051/jtpva.2020.27403.1107
Schimmel, A. (1989). *Calligraphy and Islamic Culture* (A. Azad, Trans.). Mashhad: Astan Quds Razavi Publications. (In Persian)
Shafi'i Kadkani, M. R. (1989). *The music of poetry*. Tehran: Agah Publishing. (In Persian)
Tabataba'i, S. M. H. (1995). *Translation of Tafsir al-Mizan* (Vol. 6, translated by M. B. Mousavi Hamedani, 5th ed.). Qom: Islamic Publications Office. (In Persian)
Tusi, N. al-D. M. (1994). *Awsaf al-Ashraf* (S. M. Shams al-Din, Ed., 3rd ed.). Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. (In Persian)
Vatankhah Khaneghah, M. & Maziar, A. (2021). Sufism and Mysticism as the Discoursive Characteristics of Calligraphy Treatises During the Eighth to Eleventh A.H Centuries (14th-17th A.D). *Journal of Fine Arts: Visual Arts*, 26(2), 115–124. (in Persian with English abstract)https://doi.org/10.22059/jfava.2020.302008.666459